

PROBLEMY Wczesnej Edukacji / ISSUES IN EARLY EDUCATION
4 (47) / 2019

ISSN 1734-1582
ISSN 2451-2230 (online)

Anna Dąbrowska

ORCID: 0000-0002-5542-4308

Uniwersytet Jagielloński

anna.l.dabrowska@uj.edu.pl

<https://doi.org/10.26881/pwe.2019.47.02>

Justyna Kuztal

ORCID: 0000-0001-9493-7504

Uniwersytet Jagielloński

justyna.kuztal@uj.edu.pl

Dobre praktyki w zakresie ochrony dziecka w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej jego skazanych rodziców

Summary

The “good practices” in the area of child’s protection in process of re-socialisation and social re-adaptation of convicted parents

The aim of the paper is to describe good practices in area of child’s protection according to the principle of child’s wellbeing in a crisis situation, more specifically – imprisonment of one of the parents. The paper presents assumptions and effects of an innovative social project implemented in cooperation with Puppet and Actor Theatre and Detention Center in Kielce (2015–2019). The programme’s goal was to support social re-adaptation process of convicted women and men by empowering family bonds, focusing especially on parent-child relations. The research methods are: analysis of legal acts, analysis of workshop contents and participant observation.

Keywords: social re-adaptation, social exclusion, prisoners, support in re-socialisation process, the best interest of the child

Słowa kluczowe: readaptacja społeczna, wykluczenie społeczne, osadzeni, wsparcie w procesie resocjalizacji, zasada dobra dziecka

Wstęp

Rodzina, w której jeden z rodziców przebywa w zakładzie karnym i nie może realizować swoich funkcji rodzicielskich, jest w tym zakresie rodziną dysfunkcyjną. W konsekwencji może to powodować sytuację określaną w języku prawnym jako zagrożenie dobra dziecka (Kodeks rodzinny i opiekuńczy 1964, art. 109; dalej: KRiO). Współcześnie nikt już nie kwestionuje roli rodziny w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej (Muskala 2006; Ambrozik 2008; Nowak 2011; Dąbrowska 2017; Dzierżyńska-Breś 2017), ale rzadkie są analizy normatywne i pedagogiczne dokonywane w perspektywie ochrony dziecka

i jego dobra. Istnieje potrzeba prowadzenia takich analiz zarówno w zakresie *childhood study* (Szczepska-Pustkowska 2011; Arczewska 2017; Jarosz 2017; Kuształ 2018), jak i w obszarze ochrony praw człowieka oraz pedagogice resocjalizacyjnej. Praktyka resocjalizacyjna dostarcza wiedzy o programach nakierowanych na wzmacnianie rodzinnych czynników chroniących w procesie resocjalizacji (por. projekt realizowany przez Małopolskie Stowarzyszenie Probacja „Kontakt – czyli jak być lepszym rodzicem z za krat?” oraz działania międzynarodowej organizacji pozarządowej Children of Prisoners Europe). Opis „dobrych praktyk” wzbogaca metodykę i teorię resocjalizacji oraz doktrynę prawną w zakresie interpretacji zasady dobra dziecka (Czaja 2016; Arczewska 2017; Michalak (red.) 2018; Kuształ 2018).

Kontakty z rodziną jako podstawowy środek resocjalizacji penitencjarnej i readaptacji społecznej skazanych

Readaptacja społeczna osób izolowanych jest procesem uniwersalnym dotyczącym wszystkich grup i jednostek, które przez określony czas nie uczestniczyły w życiu społecznym. Pozostaje w ścisłym związku z pojęciem resocjalizacji. Resocjalizacja, readaptacja i reintegracja społeczna mieszczą się na jednym kontinuum: proces resocjalizacji jest nakierowany na readaptację społeczną i w konsekwencji może prowadzić do pełnej ponownej integracji jednostki z otoczeniem społecznym (Kuształ 2014). Proces resocjalizacji rozumiany jako „proces świadomego i celowego oddziaływania opiekuńczego, ale także pomocowego i doradczego, specjalnego oddziaływania wychowawczego oraz (lub) terapeutycznego, podejmowanego w związku z zastosowanymi przez sąd środkami wobec sprawców czynów karalnych lub nieletnich wykazujących symptomy demoralizacji” (Heine 2013: 213), w konsekwencji prowadzący do ponownej adaptacji jednostki w środowisku, ma szansę przyczynić się do gotowości tego środowiska na przyjęcie (ponowne) osoby ex-dewianta (byłego przestępcy) do swoich struktur, norm i wartości (Urban 2004: 145–155). Zgodnie z regulacjami normatywnymi proces resocjalizacji w zakładzie karnym odbywa się za pomocą podstawowych środków resocjalizacji, czyli m.in. polega na kontaktach z otoczeniem społecznym, co w praktyce oznacza kontakty z rodziną (Kodeks karny wykonawczy 1997, art. 67 § 3; dalej: KKW). Kontakty te są realizowane w formie pośredniej (telefony, listy w różnych formach) i bezpośredniej (przepustki, widzenia). Utrzymywanie więzi społecznych i rodzinnych w procesie resocjalizacji uważa się za jeden z najbardziej istotnych czynników chroniących w tradycyjnej pedagogice resocjalizacyjnej realizowanej w Polsce (Muskala 2006; Nowak 2011; Dzierżyńska-Breś 2017) i w świetle nowoczesnych analiz, opartych na metodologii *evidence based*, wyniki badań jednoznacznie potwierdzają, że jest wskaźnikiem brany pod uwagę w procesie szacowania ryzyka powrotności do przestępstwa (Andrews, Bonta 2006). Szczególną rolę w takich kontaktach odgrywają dzieci osadzonych, a „wykonując karę wobec skazanych sprawujących stałą pieczę nad dzieckiem do lat 15, uwzględnia się w szczególności potrzebę inicjowania, podtrzymywania i zacieśniania ich więzi uczuciowej z dziećmi,

wywiązywania się z obowiązków alimentacyjnych oraz świadczenia pomocy materialnej dzieciom, a także współdziałania z placówkami opiekuńczo-wychowawczymi, w których te dzieci przebywają” (KKW 1997, art. 87a § 1). Regulacje ustawowe nie ograniczają liczby dzieci w czasie widzeń ze skazanym, zalecają też stwarzanie odpowiednich warunków ich odbywania (KKW 1997, art. 105a § 2). Trudna sytuacja dotyczy dzieci do trzeciego roku życia, które zgodnie z polskim prawem i regulacjami międzynarodowymi mogą przebywać w zakładzie karnym z matkami odbywającymi karę pozbawienia wolności. W Polsce dwa zakłady karne (Grudziądz i Krzywaniec) realizują pozbawienie wolności w takiej formie. Przepisy wskazują, że decyzje w tym zakresie podejmuje sąd opiekuńczy (KKW 1997, art. 87 § 4).

Ochrona dziecka i zasada dobra dziecka

Należy się zgodzić z tezą, że: „na ochronę rozwoju dziecka przed zagrożeniami decydujący wpływ mają sposoby ukształtowania standardów prawa, funkcjonowanie instytucji ochrony prawnej oraz sprawowanie właściwej opieki i kontroli nad dzieckiem ze strony rodziców, nauczycieli i wychowawców” (Czaja 2016: 9). Podstawową zasadą i dyrektywą interpretacyjną do stosowania każdego przepisu związanego z dzieckiem i sytuacją, w której się znalazło, jest zasada dobra dziecka opisana w art. 3 Konwencji o prawach dziecka z 1989 r. (dalej: KPD). Ponadto zgodnie z zapisami art. 5 KPD i art. 48 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. oraz § 1 art. 96 KRiO z 1964 r. dziecko ma prawo do wychowania w rodzinie, która podlega ochronie ze strony społeczeństwa. Prawo do kontaktu z rodziną zalicza się do podstawowych praw człowieka. Zgodnie z zapisem Europejskiej konwencji praw człowieka i zgodnie z regulacjami prawa krajowego to rodzice są odpowiedzialni za wychowanie i rozwój dziecka, a państwo – strona Konwencji – powinno zapewnić rodzicom pomoc w wykonywaniu obowiązków rodzicielskich (KPD 1989, art. 8). Wszystkie te regulacje są gwarancją ochrony dziecka i wymagają od państw – stron oraz podmiotów prawnych i instytucji takich działań, które będą nakierowane na dobro dziecka.

Definicja „dobra dziecka” jest przedmiotem wielu dyskusji i kontrowersji. Sąd czy inne instytucje zawsze interpretują dobro dziecka indywidualnie, uwzględniając przede wszystkim jego potrzeby rozwojowe i prawa opisane w Konwencji o prawach dziecka (Arczewska 2017: 201–236; Kuształ 2018: 147). Obowiązujące od 2010 r. Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy wprowadzają regulacje dotyczące ochrony dziecka w wymiarze sprawiedliwości (Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom, przyjęte przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 17 listopada 2010 r.). Dziecko ze względu na swój wiek i stopień dojrzałości psychospołecznej jest uważane za szczególnie wrażliwy podmiot w instytucjonalnym wymiarze sprawiedliwości, a do ochrony jego dobrostanu (Kuształ, Stańdo-Kawecka 2016: 159–189; Jarosz 2017), a tym samym – ochrony jego praw potrzebne są gwarancje procesowe, których zapewnienie, tak jak zadbanie o interesy dziecka czy zabezpieczenie prawa do informacji, jest obowiązkiem instytucji.

Dziecko, którego rodzice odbywają karę pozbawienia wolności, wychowuje się w rodzinie dysfunkcyjnej, gdzie jedno z rodziców nie wypełnia swoich funkcji rodzicielskich i może być pozbawione władzy rodzicielskiej lub ograniczone w jej wykonywaniu, co bywa powiązane z dokonaniem przez rodzica przestępstwa przeciwko rodzinie (Kodeks karny 1997, art. 206–211a; dalej: KK). Taka sytuacja pociąga za sobą najczęściej orzeczenie sądu o zakazie kontaktów z dzieckiem, natomiast w sytuacjach izolacji penitencjarnej matki lub ojca dochodzi do ograniczenia lub zerwania kontaktów z dzieckiem, co z kolei skutkuje osłabieniem więzi, zmniejszeniem poczucia bezpieczeństwa i przynależności. Słaby związek emocjonalny uznaje się za główną przyczynę nasilenia lęku u dzieci. Prawidłowość ta ma istotne znaczenie, gdyż badania poświęcone etiologii zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży wskazują, że to właśnie lęk jest przyczyną ich powstawania (Urban 2000). Ponadto dziecko, którego rodzic przebywa w zakładzie karnym, jest w środowisku stygmatyzowane (Dąbrowska 2017; Świgost, Dąbrowska 2017) i podwójnie wiktymizowane: jako osoba z rodziny dysfunkcyjnej, a po raz drugi – jeśli spotyka się z rodzicem w placówce penitencjarnej. Stąd potrzeba organizowania kontaktów rodzinnych poza instytucją penitencjarną lub podjęcia inicjatywy „udomowienia” kontaktów rodzinnych w samym zakładzie poprzez budowanie placów zabaw na terenie zakładu czy innych miejsc przyjaznych dzieciom i rodzinom.

Projekt „Teatr, Mama, Tata i ja” jako przykład dobrych praktyk w zakresie ochrony dziecka w sytuacji kryzysowej

Program „Teatr, Mama, Tata i Ja” jest skierowany do dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności w Areszcie Śledczym w Kielcach. Założeniem programu jest wyjście z działaniami resocjalizacyjnymi poza mury aresztu. Celem projektu jest wsparcie rodzin w budowaniu więzi przez aktywizację kulturalną i twórczą osób przebywających w izolacji penitencjarnej. Zaprojektowane działania mają charakter interaktywny, warsztatowy, mają wspierać prawidłowy rozwój dzieci i zapobiegać problemom emocjonalnym lub je eliminować. Umiejętności te są niezbędne do osiągnięcia sukcesu readaptacji społecznej osadzonych. Cele szczegółowe programu to: rekonstruowanie i wzmacnianie więzi rodzinnych, kształtowanie u osób osadzonych poczucia odpowiedzialności, kreowanie potrzeb uczestnictwa w kulturze oraz gotowości do podejmowania działań o charakterze kulturalno-artystycznym, wypracowanie poczucia własnej wartości przez działania zmieniające samoocenę na bardziej adekwatną (np. dzięki odkrywaniu nowych umiejętności, talentów), inspirowanie pracowników służby więziennej do tworzenia programów terapeutycznych i readaptacyjnych z wykorzystaniem edukacji kulturalnej, pozyskanie nowych kompetencji przez animatorów teatru w zakresie działań arteterapeutycznych, harmonijne przygotowanie uczestników do życia w środowisku otwartym (Kowalska 2018b). Cele programu realizowanego od 2015 r. (w 2019 r. odbywa się już piąta edycja) ewoluowały w zależności od potrzeb jego beneficjentów i możliwości organizacyjnych. Oprócz organizatorów, czyli zespołu Teatru Lalki i Aktora „Kubus” i Aresztu Śledczego

w Kielcach, oraz wsparcia finansowego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego sukcesywnie angażują się w program podmioty samorządowe (Urząd Miasta Kielce) oraz instytucje wspierające rodziny, dzieci i młodzież w środowisku lokalnym: Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji w Kielcach oraz dofinansowujące program lokalne podmioty gospodarcze (Kowalska 2018a).

Istotnym walorem programu jest realizacja zadań poza placówką penitencjarną. Dzięki temu skazani mają szansę na przygotowanie się do życia na wolności oraz mogą w bezpiecznej przestrzeni podejmować działania zmierzające do umacniania bądź odbudowywania relacji ze swoimi dziećmi, partnerami czy innymi członkami rodziny. Początki programu sięgają 2015 r., kiedy w oddziale penitencjarnym Aresztu Śledczego w Kielcach przebywało kilkanaście kobiet – matek w wieku około 30 lat. Większość ich dzieci wychowywała się w rodzinach zastępczych spokrewnionych lub zawodowych oraz w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Niektóre dzieci nie wiedziały wówczas o istnieniu swoich biologicznych matek, bywało też tak, że rodzice zastępczy lub opiekunowie wyjaśniali dzieciom, że ich matki pracują poza granicami kraju. Szczególnie trudna sytuacja zachodziła wówczas, kiedy matki same zdecydowały o zaprzestaniu kontaktów z dziećmi, aby nie widywać się z nimi w zakładzie karnym i tym samym wyeliminować z ich życia skrajnie niekorzystne emocjonalnie sytuacje. Pojawiło się wówczas pytanie: Dlaczego nie można budować więzi z dzieckiem poza murami aresztu? Z czasem rozszerzono formułę programu i uczestnikami stali się osadzeni mężczyźni. Proces rekrutacji zakładał objęcie programem 5–7 osadzonych i ich 10–16 dzieci oraz 5–7 opiekunów – funkcjonariuszy służby więziennej. Pierwszą grupę uczestników stanowiły 34 osoby, czyli 7 osób osadzonych, 15 dzieci oraz 12 opiekunów. Dzieci w wieku 1–13 lat uczestniczące w programie pochodziły z województwa świętokrzyskiego i małopolskiego. Wśród nich wyodrębniono grupę dzieci wychowujących się w rodzinach niepełnych ze względu na odbywanie przez rodzica kary pozbawienia wolności i utrudniony lub mocno ograniczony z nim kontakt oraz drugą grupę dzieci, które wychowywały się w rodzinach pełnych, ale karę pozbawienia wolności odbywał bliski krewny. Dzieci uczestniczące w projekcie generalnie cechowały się wycofaniem, brakiem zaufania do bliskich i miały poczucie stygmatyzacji. Uczestnictwo w zajęciach artystycznych miało stanowić niejako wejście w proces destygmatyzacji ex-dewianta (Urban 2004; Konopczyński 2013) i odkrycie w sobie tożsamości artysty, twórcy (plastyka, malarza, dekoratora, scenografa) oraz widza podczas spektakli teatralnych. Trzecią grupę młodych uczestników projektu stanowiły dzieci animatorów kultury, organizatorów programu, opiekunów z aresztu śledczego, które spędzały niedziele ze swoimi rodzicami w teatrze. Osadzone kobiety miały ustalony status prawny, nie były pozbawione władzy rodzicielskiej i nie były ograniczone w jej sprawowaniu, posiadały 1–3 dzieci. Uczestniczki były zdyscyplinowane, ale ich więzi z dziećmi były dość słabe. Osadzeni mężczyźni do czasu uczestnictwa w programie nie utrzymywali (z różnych powodów) kontaktów z własnymi dziećmi. Ostatnią grupę uczestników stanowili funkcjonariusze służby więziennej, którzy jako opiekunowie osadzonych uczestniczyli w tych samych zajęciach. Program zaplanowano na 9 comiesięcznych spotkań trwających 4 godziny zegarowe. Uczestnicy

w trakcie spotkań mieli okazję oglądać spektakle wspólnie z członkami rodziny w swobodnej atmosferze, mogli zapoznać się z warsztatem aktorskim czy scenograficznym. Zajęcia integracyjne rozwijały ekspresję i umiejętności interpersonalne i komunikacyjne.

Zakończenie

Obecnie realizowana jest piąta edycja programu i równocześnie odbywa się jego ewaluacja. Wydaje się, że planowane w przyszłości badania losów życiowych uczestników mogą dostarczyć wiedzy o czynnikach chroniących przed przestępczością powrotną, takich jak utrzymywanie i kształtowanie kontaktów z dziećmi. Wyniki badań cząstkowych (metodą obserwacji uczestniczącej) po zakończeniu drugiej edycji programu na wybranych grupach uczestników pozwalają na razie ostrożnie wnioskować o wzroście kompetencji rodzicielskich uczestników. Po zakończeniu drugiej edycji programu odnotowano, że uczestnictwo w projekcie pozwoliło ubiegać się jednej z uczestniczek o warunkowe przedterminowe zwolnienie, dało możliwość realizowania obowiązków rodzicielskich i zaistnienia na rynku pracy. Stworzenie przez realizatorów projektu bezpiecznych warunków nawiązywania relacji rodziców z dziećmi pozwoliło na odbudowanie lub ukształtowanie się więzi rodzinnej. Osadzeni i ich dzieci nauczyli się uczestnictwa w kulturze, zachowania w teatrze, odkryli swoje talenty plastyczne, muzyczne czy aktorskie, poznali wiele różnych zabaw z dziećmi, sposoby organizowania wspólnie spędzanego czasu. Dzieci zaś przyzwyczyły się do regularnych kontaktów z rodzicem i czekały na kolejne zajęcia. Cząstkowe efekty programu, mimo że obecnie oparte jedynie na ograniczonych danych, pozwalają planować jego kolejne edycje. Ważne jest, aby mając na celu wzmacnianie czynników chroniących w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej osadzonych rodziców, nie tracić z pola widzenia ochrony praw dziecka. Program „Teatr, Mama, Tata i Ja” zapewnia dzieciom bezpieczne środowisko wychowawcze, umożliwi kształtowanie więzi rodzinnych, a dodatkowo wyposaża ich rodziców w kompetencje, które pozwolą im pełnić role rodzicielskie po odbyciu kary pozbawienia wolności.

Literatura

- Ambrozik W. (2008), *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*. W: B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*. T. 2. Warszawa, PWN.
- Andrews D.A., Bonta J. (2006), *The Psychology of Criminal conduct*. „New Providence, Lexis Nexis”, 25.
- Arczewska M. (2017), *Dobro dziecka jako przedmiot troski społecznej*. Kraków, Nomos.
- Barczykowska A., Dzierżyńska-Breś S., Muskała M. (2015), *Systemy resocjalizacji Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Ciosek M. (2001), *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czaja M. (2016), *Ochrona dziecka przed zagrożeniami w aspekcie prawa międzynarodowego, europejskiego i krajowego*. Warszawa, Biuro Rzecznika Praw Dziecka.

- Czapów Cz., Jedlewska S. (1971), *Pedagogika resocjalizacyjna*. Warszawa, PWN.
- Dąbrowska A. (2017), *Readaptacja społeczna osób wyklejonych przestępczo w kontekście stosowania alternatywnych form wsparcia na przykładzie programu „Teatr, Mama i Ja”*. W: Barczykowska A., Muskała M. (red.), *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Dzierżyńska-Breś S. (2017), *Funkcjonowanie rodzin w obliczu uwięzienia*. W: Barczykowska A., Muskała M. (red.), *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Goffman E. (1975), *Charakterystyka instytucji totalnych*. W: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych: materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej. Wybór*. Warszawa, PWN.
- Heine M. (2013), *Efektywność resocjalizacji jako czynnik determinujący podejmowanie oddziaływań resocjalizacyjnych*. „Zeszyty Wydziału Humanistycznego KPSW w Jeleniej Górze”, 8.
- Jarosz E. (2017), *Dziecko i dzieciństwo – pejzaż współczesny. Rzecz o badaniach nad dzieciństwem*. „Pedagogika Społeczna”, 2(64).
- Konopczyński M. (2013), *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych*. Warszawa, Wydawnictwo Pedagogium Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej.
- Kowalska J. (2018a), *Teatr, Mama, Tata i Ja*, materiały niepublikowane do dyspozycji autora.
- Kowalska J. (2018b), *Teatr, Mama, Tata i Ja*, <https://www.teatrklubus.pl/teatr-mama-tata-i-ja-2019/aktualnosc>, 26.05.2019.
- Kozak M. (2013), *Prawo dziecka do edukacji. Założenia pedagogiczno-prawne i bariery realizacyjne*. Warszawa, Biuro Rzecznika Praw Dziecka.
- Kusztal J. (2014), *Resocjalizacja – readaptacja – reintegracja w polskim współczesnym dyskursie naukowym*. W: J. Kusztal, K. Kmiecik-Jusięga (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej*. Kraków, Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM.
- Kusztal J. (2018), *Dobro dziecka w procesie resocjalizacji. Aspekty pedagogiczne i prawne*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kusztal J., Stańdo-Kawecka B. (2016), *Ochrona praw nieletnich przesłuchiwanym przez policję: aspekty prawnoporównawcze i wyniki badań empirycznych*. „Archiwum Kryminologii”, 37.
- Michalak M. (red.) (2018), *Standardy ochrony praw dziecka*. Warszawa, Biuro Rzecznika Praw Dziecka.
- Muskała M. (2006), *Więź osadzonych ze środowiskiem*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego
- Nowak B.M. (2011), *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*. Warszawa, PWN.
- Przybyliński S. (2005), *Podkultura więzienna – wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szczepka-Pustkowska M. (2011), *Od filozofii dzieciństwa do dziecięcej filozofii życia. Casus władzy (i demokracji)*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Świgost M., Dąbrowska A. (2017), *Właściwości stygmatu a sytuacja życiowa człowieka zagrożonego stygmatyzacją*. „Studia Edukacyjne”, 45.
- Urban B. (2000), *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban B. (2004), *Wzmocnienie procesu destygmatyzacji ex-dewianta jako warunek readaptacji społecznej*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 57.

Akty prawne

Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r., Dz. U. 2000 Nr 107, poz. 1128.

Europejska konwencja praw człowieka. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf, 12.07.2019.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 78, poz. 483 ze zm.
Konwencja o prawach dziecka, Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

Kodeks karny – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997, Dz. U. 1997 Nr 88, poz. 553; Dz. U. z 2018 r., poz. 1600, 2077.

Kodeks karny wykonawczy – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997, Dz. U. 1997 Nr 90, poz. 557 ze zm.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy – Ustawa z dnia 25 lutego 1964, Dz. U. 1964 Nr 9, poz. 59 ze zm.

Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom przyjęte przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 17 listopada 2010 r. wraz z uzasadnieniem. <http://fdds.pl/wp-content/uploads/2016/05/Wytyczne-Komitetu-Ministr%C3%B3w-Rady-Europy-dot.-wymiaru-sprawiedliwo%C5%9Bci-przyjaznego-dla-dzieci.pdf>, 12.07.2017.